

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU

TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI

XXX. Dizi - Sayı 3¹

OSMANLI TOPLUMUNDA TASAVVUF VE SUFİLER

*Kaynaklar - Doktrin - Ayin ve Erkan - Tarikatlar -
Edebiyat - Mimari - İkonografi - Modernizm*

2. Baskı

Hazırlayan

Ahmet Yaşar OCAK

TÜRK TARİH KURUMU

ANKARA, 2014

OSMANLI DÖNEMİ SÛFİLİK TARİHİNİN ARŞİV KAYNAKLARI

NEJAT GÖYÜNÇ

Osmanlı Dünyası'ndaki tarikatlar, bunların kurumlaşması ve teşkilâtı, sosyo-ekonomik yapısı, merkezî yönetim ile münasebetleri gibi çok geniş kapsamlı bir çalışma için arşiv belgelerinin de o nisbette bol olması doğaldır. Bu bakımdan, aşağıda, önce konuya ilişkin arşivler hakkında kısa bir tanıtım yapılacak, ardından da farklı konularda hangi belge türlerinin nerelerde bulunabileceğine örnekler verilecektir.

Osmanlı Arşivlerini iki ana grupta toplamak gerekir:

A. *Özel ellerdeki arşiv belgeleri yani tekke ve zaviye arşivleri*

Bunlara ait belgeler genel olarak vakıf mütevellilerinin bugünkü vârisleri ellerinde bulunmaktadır. Anadolu'da ve Balkanlar'da, buralarda İslâmiyetin yayılmasında büyük rol oynayan tekke ve zaviyelerin isimlerine çeşitli arşiv belgelerinde rastlanmakla beraber, Anadolu da dahil günümüze intikal eden bu tür müesseselerin tam bir envanteri yapılmadığı gibi, nerelerde nelerin bulunduğu da tesadüflere bağlı kalmıştır. Bunlara birkaç örnek verelim:

1. *Adıyaman'ın Zey Köyü'nde Abdurrahman Erzincânî tekkesi belgeleri.* 1968'de buraya yapılan kısa bir ziyarette, ilgililere sorulduğunda, tomar halinde bir hayli yıpranmış iki berat getirilerek gösterilmişti. Sonradan buraya tekrar gidilemediğinden, fazla bilgi edinmek imkânı olmadı.

2. *Yozgat'ın merkez kazasına bağlı Osmanpaşa bucağındaki Emirci Sultan Zaviyesi belgeleri.* Bu kurumdaki belgeler 1972'de Ahmet Yaşar Ocak'ın -o tarihlerde bir köy olan- bu yerleşim birimine yaptığı bir kısa ziyaret sırasında tesadüfen bulunmuştur. Bir tahta sandık içerisinde saklanmakta olan çok sayıdaki belge, mütevellinin izni ile alınarak, Hacettepe Üniversitesine getirilmiş, filimleri alındıktan sonra, sahiplerine iade olunmuştur. Bunlar arasında 721/1321 tarihli bir vak-

fiye sureti, 793/1390 tarihli bir diğeri, 794/1392 tarihli bir icazetname, 981/1573, 997/1589 ve 103/1595 tarihli üç siyâdetnâme, III. Ahmed'e, III. Osman'a ve II. Mahmud'a ait birer buyruldu ve pek çok çeşitli belge bulunmaktadır (A. Yaşar Ocak, "Emirci Sultan ve zaviyesi", *TED*, sayı 9 1978, s. 129-208 özellikle s. 207).

3. *Sivas'ta Ali Baba Zaviyesi belgeleri.* Şehir merkezindeki bu zaviyenin kurucu şeyh ailesinden gelen Ruhi Başeğmez'de bulunan 711, Hüseyin Tekkeşinoğlu'ndaki 18 ve Şemsi Yılmaz Susamış nezdindeki 27 belge, hâlen Cumhuriyet Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyelerinden Saim Savaş tarafından görülmüş, *Bir tekkenin dinî ve sosyal tarihi, Sivas Ali Baba zaviyesi* (İstanbul 1992, Dergâh yay. no. 142/15) adlı eserinde kullanılmıştır. XVI.-XX. yüzyıllara ait bu belgelerin tam bir dökümü aynı eserde yapılmıştır (s. 15-16). Sonradan bu zaviyeye ait 804 belge Cavit Avcı adlı bir başkası tarafından Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)'ne satılmıştır (bk. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Katalogları Rehberi*, Ankara 1995, s. 219. Bu kitabın kısaltması: *BOAKR*)

4. *Hacıbektaş Dergâhı belgeleri:* Bunlardan Suraiya Faroqhi (*Der Bektaschi-Orden in Anatolien*, Wien 1981, s. 148) bahs etmekte, fakat ayrıntı vermemektedir.

5. *Hacı Bayram Veli Dergâhı Arşivi belgeleri:* Ankara'daki bu dergâhın mütevellî aile nezdindeki 65 belge, Devlet Arşivleri'nde bulunan diğer 68'i ile birlikte Hacı Bayram Veli'nin 16. kuşaktan torunu rahmetli Fuat Bayramoğlu tarafından yayınlanmıştır: *Hacı Bayram-ı Veli, yaşamı-soyu vakfı*, TTK yay., II, Ankara 1983.

Bunların dışında da Türk arşivlerinde bu dergâha ait kayıtlara da rastlanmaktadır, örnekler:

a. H. 929/M. 1522-23'de Ankara'da Ak-medrese Mahallesi'nde oturan 6 hâne, 5 mücerred dışında 23 de muaf vardır. Bunlar hakkındaki kayıt şöyle dir: "zıkr olan yiğirmi üç nefer mu'âflar merhum Hacı Bayram Sultan never- 'allahu merkadehu hazretlerin mezarın dâ'iresinde olan haneleridir, avâırız-ı divâniyye ve tekâlîf-i örfiyyeden mu'âf ve müsellemler olalar deyu ellerinde hükm-i hümayûnları vardır" (*BOA, TD* 117, s. 41).

b. Yine aynı defterde s. 56'daki Ovacık karyesi halkı hakkındaki kayıt: "karye-i mezbûre halkından on beş nefer kimesneler Hacı Bayram Sultan kuddise sırrıhu'l-azîz hazretleri zaviyesi kurbünde olan Akköpri meremmet edüb avarızdan mu'âf ve müsellemler olalar deyu ellerinde hükm-i hümayûnları vardır".

6. *Konya'da Mevlânâ Müzesi Arşivi (KMMA) belgeleri.* Dergâh Müze olarak kullanıldığından arşivi de müzenin yöneticileri tarafından korunmuş, zamanla da zenginleştirilmiştir. Mehmet Önder 1991 sonlarında bu arşivde 2777 belge bulunduğunu belirtir, küçük bir tarihçesini de yapar. Her ne kadar M. Önder Mevlânâ Dergâhı Merkez Arşivi'nin, Müzede 1957 yılında kurulduğundan bahs ederse de, bu arşivin çekirdeğinin nasıl kurulduğu yine aynı arşivdeki (KMMA, zarf 50/27) bir belgeden anlaşılmaktadır. 1911 sonlarına doğru, Konya'daki Mevlevî Âsitânesi'nden diğer şehirlerdeki mevlevîhânelere birer emir-nâme yollar. Geliri başka ellere geçmiş olduğundan, bir kısım mevlevîhânelerin isimlerinin bile kaybolduğu belirtilerek, mevcut kayıtlara dayanarak her şeyhin kendi dergâhına ait bilgileri merkeze göndermesi istenir. Emir-nâmeyi alanlar arasında Sivas, Samsun, Aydın, Kütahya, Antep, Urfa, Antalya, Halep, Şam ve Girit'te Hanya mevlevîhâneleri şeyhleri de vardır. Böylece, XX. yüzyılın ilk onyıllarında da hazırlanmış olsa, adı geçen şehirlerdeki ve diğerlerindeki mevlevîhânelerin kuruluşu, banileri, şeyhleri, gelir-gider cetveleri, şeyh aileleri ile onların yerine gelenler arasındaki ihtilâflar, bu tarikat mensuplarının zamanının siyasî partileri ile (İttihad ve Terakki) ilişkileri hakkında zengin malûmat vardır. Yukarıdaki konulara ait tamamlayıcı bilgiler için bk. A. Gölpınarlı, "Konya'da Mevlânâ Müzesi Arşivi", *İÜİFM*, XVIII/19, s. 156-178; Nejat Göyünç, "Mevlânâ Müzesi Arşivi", *Selçuk Üniversitesi 2. Millî Mevlânâ Kongresi, Tebliğler*, Konya 1986, s. 101-109; aynı yazar, "Sivas Mevlevîhânesi", *IX. Vakıf Haftası Kitabı*, Ankara 1992, s.83-92; Mehmet Önder, "Konya'da Mevlânâ Dergâhı Merkez Arşivi ve Mevlevîhâneler" *OA.*, XIV (1994), s. 137-142; aynı yazar, "Konya'da Mevlânâ Dergâhı Arşivi ve Mevlevîhâneler", *IX. Vakıf Haftası Kitabı*, s. 25-27.

B. *Resmî kurumlardaki arşiv belgeleri.* Bu grupta Ankara'daki Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü (TKGM), Vakıflar Genel Müdürlüğü (VGM), Millî Kütüphâne'de toplanan Şerhiye Sicilleri (ŞS), İstan-

bul'daki Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA), Süleymaniye'deki İstanbul Şerhiye Sicilleri (İŞS) ile Anadolu'da pek çok şehrimizdeki Vakıflar Müdürlüğü belgeleri kasd olunmaktadır.

1. Cami, medrese, imaret, tekkeler, zaviyeler, türbeler ile ilgili belgeler

Bu hususta evkaf kayıtlarını ihtiva eden defterler ile münferit belgeler başta gelir. Bunların buldukları arşivler ile tasnifleri şunlardır:

a. *Tapu-Tahrir Defterleri*. Bunlardan bir kısmı mufassal veya icmal defterleri, bir kısmı da doğrudan doğruya evkaf tahrirlerini kapsayanlardır. Hepsinde de çok bol miktarda tekke, zaviye, türbe, imaret vs. kaydı bulmak mümkündür. Bu hususta bir kaç örnek verelim:

Ömer Lütfi Barkan'ın "Kolonizatör Türk Dervişleri" (*Vakıflar Dergisi*, [VD], 11/1942, s. 279-386) ile ilgili çalışması Ankara'da TKGM, Kuyud-u Kadîme Arşivi'ndeki ve İstanbul'da BOA'daki bazıları Fatih devrine ait Ankara, Aydın, Biga, Bursa, Çankırı (Kangırı), Erzurum, Gelibolu, İçel, Konya (Karaman), Malatya, Malkara, Niğbolu, Paşaeli, Saruhan, Silistre, Sivas yörelerine ait 25 defterden elde edilen 230 tekke, zaviye, türbe ile ilgili kayıtları okuyucuya sunmaktadır. Defterlerin bazıları da II. Bayezid, Yavuz Sultan Selim, Kanuni Süleyman, II. Selim, birisi de I. Ahmed devrine aittir.

Mustafa Tayyib Gökbilgin'in, XV.-XVI. asırlarda Edirne ve Paşa Livası. *Vakıflar - Mülkler - Mukataalar* (Edebiyat Fakültesi yay., İstanbul 1952) adlı eserinde de Rumeli'de ve Anadolu'da çeşitli rütbe ve görevlerdeki kimselere ait vakıflar hakkında bir yığın Tahrir Defteri kaydı gösterilmektedir. (Bu kitaba dayanarak yalnız Edirne'deki vakıflarla ilgili bir araştırma için bk. Haim Gerber, "The Waqf Institution in Early Ottoman Edirne", *Studies in Islamic Society. Contributions in Memory of Gabriel Baer*, Haifa University Press, 1984, s. 29-45).

Osmanlı Tahrir Defterleri'ne dayanarak hazırlanan bütün sancak defterlerinde de zaviyeler, camiler ve benzeri dinî yapılar hakkında bol bilgi ve arşiv kaynağı verilmektedir.

İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri, 953 (1546) tarihli (yay., Ömer Lütfi Barkan, Ekrem Hakkı Ayverdi, İstanbul 1970) adlı eser de Osmanlı Devleti'nin merkezindeki evkafa ait arşiv belgelerinin bir şehrin tarihi

için ne kadar önemli olduğuna bir delil teşkil eder. Bu eserin değerlendirilmesi için bk. Maurus Reinkowski, "Wesen und Unwesen der toten Hand", *OA*, XII (1992), s. 261-288.

Eskişehir yakınlarındaki Seyyid Gazi Zaviyesi ile ilgili bir makalesinde Suraiya Faroqi, ("Seyyid Gazi Revisited: The Foundation as seen through Sixteenth and Seventeenth-Century Documents" *Turcica*, XIII, 1981, s 90-122.) *TKGM* ve *BOA*'daki bazı Tahrir Defterleri'ni kullanır. Bunlardan birkaçı *BOA'du* Maliyeden Müdevver Defterler (*MM*) arasında bulunanlardır. Bu fonda 23.881 defter kayıtlı olduğu, fakat bunlardan 1995'te ancak 6.959'unun katalogu yapıldığı beyan olunmaktadır (*BOAKR*, s. 183).

TKGM Arşivi'nde bulunan 552 no.lu Diyarbakir Beylerbeyliği'ndeki vakıfları ihtiva eden Evkaf Tahrir Defteri de Alpay Bizbirlik tarafından Selçuk Üniversitesi (Konya)'nde hazırlanan bir doktora tezinin ana malzemesini teşkil etmiştir. Türk Tarih Kurumu tarafından basılmak üzere dir.

Tahrir Defterleri'ndeki bu tür kayıtlar yalnız Osmanlı dönemi dinî yapılarına değil, daha öncekilere ve bazı şeyh ailelerinin bir kısım üyelerinin tes-bitine de yardımcı olmaktadır. Örnek olarak bk. Nejat Göyünç, *XVI. yüzyılda Mardin sancağı*, Ankara 1992, TTK, s. 114-124 (Artuklu ve Akkoyunlu yapıları hakkında); Nejat Göyünç, "Memlûk Devri'nde (Eski) Malatya'da bir aile", *Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi, Tebliğler, III. Türk Tarihi*, İstanbul Edebiyat Fakültesi C.I (1986), s. 245-250.

Bu defterlerin tam bir dökümünü yapmak, arşivlerimizdeki tasnif çalışmaları devam ettiğinden ve hangi fonlarda, hangi defterlerin bulunduğu kesinlik kazanamadığından, mümkün değildir. Bununla beraber, bunların tekke ve zaviyelerin, benzeri dinî-vakıf eserlerin tarihçesi, tamiri, işleyişi bakımından ne kadar zengin verilere sahip oldukları yukarıdaki -örnek olarak sunulan- araştırmalardan anlaşılabilir.

b. Şeriyeye Sicilleri. Bunlara kadınlar veya kâtipleri tarafından mahkemelere intikal eden davalar ile merkezden gönderilen ve kadınların denetiminden geçen ferman, berat ve emsali belgeler kayd olunduğundan, vakıf eserler, onların farklı zamanlardaki durumları, görevlileri-

nin değişimi gibi bilgiler edinilebilmektedir. (Bu hususta bir örnek olarak aşağıdaki çalışmaya bakılmalıdır: Zeki Atçeken, *Konya'da Selçuklu Yapılarının Osmanlı Devrinde Bakımı ve Kullanılması*, Ankara 1998, TTK).

Bu defterlerde bulunan belge türlerine bir örnek olarak da bk. Saim Savaş, *aynı eser*, s. 207-21", 223-232. İlgili sahipelerde belgelerin fotokopileri ve Latin harfli metinleri verilmektedir.

c. *Evkaf Defterleri*. Ankara'da ve İstanbul'daki arşivlerde vakıflar ile ilgili kayıtları ihtiva eden pek çok defter vardır. Farklı başlıklar taşımakla beraber, hemen hepsi cami, medrese, tekke, zaviye türbe ve emsali bir vakıf eserin, bazan bir çoğunun görevlilerine, tamirlerine, muhasebelerine dair bilgiler verir, bu eserlerin tarihini, ne zamana kadar varlıklarını srdrebildiklerine veya ne zaman tadil ve ihya edildiklerine ilişkin ipuçları sunarlar. Bunları şöyle tanımlamak mümkündür.

c1. *Evkaf Nezareti ncesi ve sonrası Evkaf Defterleri*. İstanbul'da BOA'da EV-HMH kodu altında 23.064 defterden 13.600' Evkaf Nezareti'nin kurulmasından öncesine, yani 1826 öncesine aittir. Bunların muhteviyatına ait bir kaç rnek:

No. 35 Konya'da Sultan Selim Han evkafı hudutnmesi, 2 s. 999/M.1590-91 tarihli.

No. 59 Melik Zahir akmak, Kayıtbay ve Sultan Süleyman vakıflarından Mekke ve Medine ahalisine tahsislerin muhasebesi, 73., 1023-1025/1614-1616 tarihli.

No. 8502 Konya'da Mevlânâ Asitnesi'nin tamiri muhasebesi, 10s., 1232/1816-17 tarihli.

No. 8566 Sultan Mustafa Vakfından Miraç gecesi yapılan masrafların muhasebesi, 123 s., 1234/1818-19 tarihli.

c2. *Ru's Defterleri (DHRD) tasnifi içerisinde bulunan Evkaf Defterleri*.

BOA'da Divan-ı Humyn Ru's Kalemindedzenlenen ve 1116-1326/1704-1908 tarihleri arasındaki tayinlerin yer aldığı 261 defterden

büyük bir kısmı evkaf kayıtlarını ihtiva etmektedir. Bunların bir listesi için bk. *BOAKR*, s. 108-118. Defterlerden bazı kayıt örnekleri:

“Karadeniz’de vâk’i Ereğli limanı ağzında tekye dimekle ma’rûf bir mürtefi’ yerde Kapudân-ı sabık Ali Paşa binâ eylediği fenârın giceleri mürûr[u]’u bür iden sefinelere gayet lüzûmî olub lakin müteveffâ Ali Paşa revgan-bahâ ve fenârcı ta’yîn itdirmeden fevt olmagla zıkr olunan fenâr hâlî olarak kalûb tekye-i mezbûre ber-vech-i hasbî yere berâber yakdıkları odun meş’alesinin deryâda olan gemilere fâi’desi kalîl olduğundan bu sene dahi iki üç gemi karaya düşüb gemilerin mürur u’u-bûrî müte’asir olmagla Ereğli Gümrüğü’nden almak üzere kifâyet mikdârî fenâr-bahâ ve fenârcilik tekye-nişîn olanlara mahsûs olmak üzere hâliyâ tekyenişîn olan Şeyh Ahmed’e fenârcı ’ulufesi ta’yîn olunmak üzere bi’l-fi’il kapûdân olan Vezîr-i mükerrerem sa’âdetlû Velî Paşa hazretleri iltiması...” (*DHRD*, no.4, s. 267, 20 Cemâziyülevvel 1118/29. Eylül 1706 tarihli belge). Aynı tekke ile ilgili bir başka belgeden (*DHRD*, no. 30, s. 243) bu tekkeye Hacı Baba Têkkesi denildiğini, 8. Aralık 1720’de tekke şeyhi Memi Dede’nin de vefat ettiğini öğreniyoruz. Bu dinî kurum hakkında bir başka belge de *BOA*, Ali Emîrî tasnifi, III. Ahmed, no. 3517’de bulunmaktadır.

Gerger’de Sultan Alâeddin Camii hakkında iki kayıt. Anadolu Selçuklu Devleti Sultanı I. Alâeddin Keykubad’ın şaltanatının son yıllarında Malatya, Siverek ve havalisine seferler düzenlediği gözönünde bulundurulursa, Gerger’i de ele geçirmiş ve burada bir cami yaptırmış olduğu düşünülebilir. Başka kaynaklarda böyle bir yapıya rastlanamıştır. Belgelerimiz 3. Temmuz 1758 (*DHRD*, no.81, s. 23) ve 18. Şubat 1794 (*DHRD*, no. 114, s. 314) tarihlidir.

Harput’ta 1724’te inşa olunan bir cami hakkında.

“Harbert sükunda furûht olunan buğday ve şa’îr ve nohûd ve mercimek ve bakla ve tuzun beher kilesinden ikişer akçe alınmak üzere Harbert malikâne olmazdan mukaddem berât-ı şerîf ile Ali Aga’nın ’uhdesinde olub ve ol dâhi hâsıl olan galesinden Kozluca mahallesi’nde bina eylediği Mescid’e imâm ve müezzin ve kayyîm olanlara hizmetleri mukabelesinde vazîfe ta’yîn itmekle...” (*DHRD*, no. 36, s. 345). XVI. yüzyılda Harput’ta bu ismi taşıyan bir mahalle de yoktur

(Mehmet Ali Ünal, *XVI. yüzyılda Harpın sancağı*, 1518-1566, Ankara 1989, TTK yay., s. 198-204).

Arapkir'de Gümrükçü Osman Paşa Külliyesi hakkında.

"Arapkir Kasabası'nda Debbâğ-köprisi civarında vâki' câm'i-i şerif ve mektebi bina eyleyen eshâb-ı hayrâtdan sabık Kıbrıs muhassılı ve hâlâ İstanbul Gümrüğü Emîni dergâh-ı 'âlî kapucı başlarından 'Osman Ağa ibn El-Hâc 'Ömer Ağa ibn 'Abdülmennân 'akârı vakfından almak üzere senevî-yüz yigirmi gurus vazife ile mekteb-i şerifde mu'allim-i sibyan olan Mehmed Halife ibn Abdullah Halife fevt olub.." (BOA, DHRD, no. 138, s. 339, 22. Şaban 1231/18 Temmuz 1816 tarihli kayıt). Aynı külliye ile ilgili diğer kayıtlar için bk. DHRD, no. 143, s. 137 ve 233 (28 Cemâziyühahir 1234/14. Nisan 1819), DHRD, no. 144, s. 26 ve 28 (8 Nisan 1821), DHRD, no. 147, s. 129 (14 Ocak 1824), DHRD, no. 148, s. 205 (13.12.1827 tarihli, Osman Paşa Vezir olmuş), DHRD, no. 1x6, s. 392 (22 Kasım 1828 tarihli).

Bektaşî tekkeleri teftişi hakkında.

"Anadolu canibinde vâki' bektâşî tekkelerinin teftişine me'raûr kılınan dergâh-ı 'âlî kapucubaşlarından Mehmed Ağa ile husûs-ı mezkûra mevlâ ta'yîn buyuruları müderrisinden Çerkeş Mehmed Efendi'nin..." (DHRD, no. 148, s. 77, 25 Ağustos 1827 tarihli).

c3. MM arasındaki Evkaf Defterleri.

Bu seride 936-1299/1528-1882 tarihleri arasında düzenlenmiş pek çok defter vardır. Suraiya Faroqhi (*Bektaschi*, s. 147) bunlardan Bektaşilik ile ilgili 32'sini göstermiştir. Mevlânâ Dergâhı muhasebe kayıtlarını ihtiva edenleri de vardır, no. 12 727 (1016-1024/1607-1614 tarihli) gibi.

Konya'da *KMA'de* de bu tür muhasebe defterleri vardır. Bunlardan Samsun Mevlevîhânesi'ne ait 14.8.1911-13.8.1912 tarihlerindeki bir yıllık gelir-gider kayıtları yayınlanmıştır, bk. Nejat Göyünç, "Das Mevlevîhane in Samsun, OA. XIV/1994, s. 85-90.

d. Hazâriyye Defterleri.

BOA'da 983-1260/1575-1844 tarihleri arasında tekke ve zaviyelere yiyecek (*ta'âmiyye*) ve ücret (*vezâ'if*) tahsislerine ait 16 defterden olu-

şan bir gruptur (Atillâ Çetin, *Başbakanlık Arşivi Kılavuzu*, İstanbul 1979, Enderun Kitabevi yay., s. 65).

e. Zevâyâ Defterleri.

BOA'da Kâmil Kepeci (KK) tasnifi'nde 1048-1049/1038-1639 tarihli 269 no.lu defter ile MM'de 6065 no.lu 1050-1056/1640-1646 tarihli emsallerine örnek teşkil eder. Anadolu'daki 321 zaviyenin şeyhlerine ve durumlarına ait zengin bilgileri içeren bu defterler İstanbul Üniversitesi'nde Tarih Bölümü'nde mükemmel bir mezuniyet çalışmasının ana malzemesini oluşturmuştur: A. Yaşar Ocak, *Osmanlı imparatorluğunda XVII. Asırda Anadolu'da Zaviyeler*, 1971, 101 s. 1 harita.

f. MM arasındaki Tamirat Defterleri.

Anadolu'da ve Rumeli'de bir çok askeri yapıların tamirleri yanında cami ve benzeri dinî-kültürel binaların da tamir ve keşif kayıtlarını ihtiva eden bu defterlerin verileri için bk. Muzaffer Erdoğan, "Osmanlı Mimarî Tarihinin Arşiv Kaynakları", *Tarih Dergisi (TD)*, III (1953, s. 95-122; A.Y., "Osmanlı Devrinde Anadolu Camilerinde Restorasyon Faaliyetleri", *VD*, VII (1968), s. 149-205; A.Y., "Osmanlı Mimari Tarihinin Otantik Yazma Kaynakları", *VD*, VI, s. 111-136.

2. Umumi Şikâyet ve Ahkâm Defterleri

Bunlar da *MM* arasındadır, bazı örnekler M. Erdoğan'ın *VD*, VII'deki makalesinde bulunmaktadır (s. 151-164).

Viyana'da bulunan ve 1984'de yayınlanan bir Şikâyet Defteri bu tür belgelerin konumuzla ilgili zenginliğine şahadet eder: Hans Georg Majer (Giriş ve yayımcı), *Das Osmanische Registerbuch der Beschwerden (Şikâyet Defteri) von Jahre 1675*, Wien 1984.

a. Vilâyetlere ait Ahkâm Defterleri (AD).

BOA'da bu konuda pek çok defter vardır: Anadolu'ya ait 185 (1155-1306/1742-1875 tarihli), Sivas'a ait 36 (1155-1326/1742-1908), Trabzon'a ait 8 (1155-1329/1742-1911), Diyarbakır'a ait 9 (1155-1292/1742-1875 tarihli), Şam'a ait 9 (1155-1326/17842-1908 ta.), Adana için 9 (1155-1295)1742-1878 ta.), Karaman için 39 (1155-1295/1742-1878 ta.), Halep için 9 (1155-12666/1742-1849) Erzurum için 19 (1155-129d/1742-1878), Maraş için 6 (1155-1294/1742-1877), Cezayir için 23

(1159-1308/1746-1890), Rakka için 2 (aynı tarihler), Rumeli için 85 (1155-1326/1742-1908), Özi ve Silistre için 49 (1155-1294/1742-1877), Bosna için 9 (1155-1284/1742-1867), Mora için 21 (1128-1255/1715-1839) ve Nihayet İstanbul için 26 (1155-11328/1742-1910) adet: bk. A. Çetin, *a.g.e.*, s. 62-65.

Bu defterlerde zaviyelere ait de malumat bulunmaktadır (Saim Savaş, *a.g.e.*, s. 13, Sivas'taki Ali Baba zaviyesi ile ilgili bu defterlerden 29 hüküm derlemiştir).

b. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'ndeki konuya ilişkin defterler. Bu arşivde basılmamış olmakla beraber, konulara göre bir katalog olduğundan, istenilenler bulunabilir.

c. Hurûfât Defterleri.

Ankara'da Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde "eyâlet isimlerinin başharflerine göre" düzenlendiklerinden zaviye vakıflarına ait bol malzeme bulunmaktadır (S. Savaş, *a.g.e.*, s. 13.)

d. Bâb-ı Âli Evrak Odası Ayniyât Defterleri (EOAD)

Sadâretten diğer devlet dairelerine ve vilâyetlere gönderilen yazıların suretlerinin kayd olunduğu, 1717 adet defterdir. 1227-1320/1812-1903 senelerine ait belgelerin kopyalarını muhtevidir (*BOAKR*, s. 37-49). Bu kayıtlardan üç kısa örnek verelim:

EOAD 977, s. 89: "Mardin'de Muzafferiyye Medresesi'nin etrâf-ı selâsesi 'imâretten hâlî..." Ta. 10 Cemâziyülevvel 1291/25. Haziran 1874. Bu medresenin yirmi dört sene sonra yıkılmış olup arsasına bir cami-i şerif, bir de rüşdiye yapıldığı anlaşılmaktadır. 1950'lerde lise binası iken sonradan başka okullar bu iki katlı yapıya yerleşmişlerdir (Nejat Göyünç, *Mardin Sancağı*, s. 115).

EOAD 977, s. 119: "Manisa Mevlevihânesi'nde Şeyh Fahreddin Çelebi..." Ta. 22 Cemâziyülevvel 1293/16 Mayıs 1876.

EOAD 978, s. 156-157: "nefs-i Sivas'a bir sâ'at mesafede olup Konya ve Kayseri ve Adana caddelerinde ve Kızılırmak üzerinde bulunan ve üçyüzelli arşun tül ile ondokuz gözü hâvî olan ve Kesik-köprü ve nâm-ı diğerle Gürce-köprüsi denilen cisrin ziyâde harâb olmasından nâşî inşâsı lüzumuna dâir..." Ta. 18 Safer 1288/9. Mayıs 1871.

e. Şûrâ-yi Devlet Katalogları.

Bu tasnifte Ankara vilâyeti için 4 (1285-1305/1338-1919), Aydın için 4 (1285-1339/1868-1920), Diyarbakır için 5 (1284-1338/1867-1919), Erzurum için 3 (1285-1338/1868-1919), Hüdâvendigâr için 7 (1285-1341/1868-1922), Kastamonu için 4 (1285-1338/1868-1919), Konya için 5 (1285-1338/1868-1919), Sivas için 3 (1285-1339/1868-1920), Trabzon için 3 (1285-1338/1868-1919), Van için 2 (1295-1338/1878-1919), Bosna için 1 (1285-1296/1868-1878), Edirne için 4 (1285-1340/1868-1921), İstanbul için 1 (1327-1340/1909-1921), İşkorda için 2 (1285-1330/1868-1911), Kosova için 3 (1294-1331/1877-1912), Manastır için 1 (1291-1294/1874-1877), Prizren için 1 (1286-1294/1869-1877), Şarkî Rumeli için 1 (1296-1302/1878-1884), Selanik için 5 (1285-1331/1868-1912), Tuna vilâyeti için 1 (1285-1295/1868-1878) Üsküp için 1 (1285-1295/1868-1878), Yanya için 2 (1285-1330/1868-1911), Adana için 3 (1286-1340/1869-1921), Arabistan için 1 (1285-1289/1868-1872), Bağdad için 5 (1285-1337/1868-1918), Cebel-i Lübnan için 1 (1287-1293/1870-1876), Halep için 4 (1285-1338/1868-1919), Hicaz ve Yemen için 2 (1295-1340/) 1878-1921), Suriye için 6 (1285-1336/1868-1917), Trablusgarp için 2 (1285-1340/1868-1921), Cezâir-i Bahr-ı Sefid için 3 (1285-1331/1868-1912), Girit için 1 (1285-1315/1868-1897), Kıbrıs için 1 (1287-1295/1870-1878) katalog vardır (BOAKR, s. 227-252).

161 no.lu Konya Defteri'nden bir kaç örnek:

s. 15: Konya'da Turgud kazasında Esbkeşân nahiyesinde meskûn Ebu'l-Vefâ sülâlesinden bazı zevatın tekâlifden mu'afiyetleri hk. (Ta. 28 Şaban 1285/14 Aralık 1868).

s. 20-22: Konya'da Aziziye Camii'nin inşâsı hk. Kapu Camii veya Yüksek Cami de deniliyor (Ta. 1286/1869).

f. Muhasebe Defterleri.

Bunlara hemen her arşivde, bazan defter katalogları arasında, bazan da münferit belgeler arasında rastlanmaktadır. Hâlen İstanbul'da Taksim'deki Atatürk Kitaplığı'na nakl olunan eski Belediye Kütüphanesi M. Cevdet yazmaları içerisinde olanları da vardır. M. Cevdet'in 1932-35 arasında BOA'da Resmî ve Tarihî Evrak Tedkik ve Tasnif Heyeti Reisliği yaptığı düşünülürse, onun bağısladığı yazmaların bir kısmının arşivden ihraç olunduğu da anlaşılır. Ömer Lütfi Barkan, M. Cevdet

yazmalarından No. 0.46'nın Ayasofya Evkafı Tahrir Defteri, No. 0.91'in Fatih İmareti Muhasebe Defteri olduğuna değinmiş, *İFM*, XXIII (1963), s. 297-341'deki "Fatih Cami ve İmareti Tesislerinin 1489-1490 yıllarına âit Muhasebe Bilançoları" adlı makalesinde değerlendirmiştir.

Bu tür defterlerden bazılarında da yukarıda c.1 ve c.3'de işaret olunmuştur.

Klaus Kreiser de "Zur wirtsc.haftlic.hen Grundlage der Istanbuler Mevlevihânes am Beispiel des Konvents von Galata" (yay., Hans Georg Majer, *Osmanistische Studien zur Wirtschafts-und Sozialgeschichte. in memoriam Vanco Boskov*, Wiesbaden 1986, s. 84-93) adlı makalesinde Galata Mevlevihânesi'ne ait kayıtları göstermiştir.

3. Dinî yapılar ve tarikatlar ile ilgili münferit belgeler.

Bunları iki grupta toplamak lâzımdır. Bir kısmı gerçekten *BOA'da*. Cevdet-Evkaf (*CE*), Cevdet-Belediye (*CB*), Cevdet-Dahiliye (*CD*), *İBNÜ-LEMİN-EVKAF* (İbnE) ve İrade tasniflerindeki perakende belgelerdir. Alalarında defter olanları da vardır. Bir kısmı da defterler içerisinde tesadüfen bulunabilenler cinsindedir. Bu ikincileri uzun tetkikler sonunda ayırd etmek mümkündür. Birinciler için kataloglardan kolaylıkla faydalanılabilmektedir.

3.1. Münferid belgeler

a. Mevlevîlik ile ilgililere örnekler.

CE 29758 Gelibolu Mevlevihânesi tamiri hk.

(23 Muharrem 1181/21. Haziran 1767)

CE no. 734 Gelibolu Mevlevihânesi'nin tamiri hk.

(12 Şevval 1216/15. Şubat 1802)

CE 2574 Mevlevî tekke ve zaviyelerine Çelebi Efendi meşihatnâmesi ile tevcih yapılması hk.

(11 Zilhicce 1209/29. Haziran 1795)

CE 887 Galata Mevlevihânesi şeyhliğinin Çelebi Abdülhalim Dede'den Gavsî Ahmed Dede'ye intikali hk.

(Rebiülahir 1086/25. Haziran-23. Temmuz 1675).

CE 31 904 Yenikapı Mevlevîhânesi Şeyhi Mehmed Efendi'nin Konya'da bina eylediği dükkânlar ve boyahanesi hk.

(9 Muharrem 1149/20 Mayıs 1736)

İrade-1273, Dahiliye (D) 23543 İzmir Mevlevîhânesi şeyhine atıyye verilmesi hk.

İrade-1272 Meclis-i Vâlâ 14 991 Burdur Mevlevîhânesi şeyhine maaş tahsisi hk.

b. Kadiri Tekkesi dervişleri hk.

CE 7717 Trablusşam'da hergün iki koyun kesilerek eti satılıp bedelinin Kadiri Tekkesi dervişlerine ta'âmiyye olarak tahsisi hk. (Cemâzi-yülevvel 1215/20 Eylül-19 Ekim 1800).

İbnE 4235 Siroz (Serez)'de vâk'i Süleyman Efendi'nin bina eyleyip tarikat-i Kâdiriyye şeyhine vakf eylediği zaviye hk.

(12 Receb 1110/14.01.1699).

c. Bir Halveti Tekkesi hk.

İbnE 5379 Travnik'te hasbetenlillahi teâlâ bina eylediği Halveti tekyesi, derslane, mekteb ve hücreler evkafından olmak üzere hâne, dükkânlar, salhane, debbağhâne vesâir müsakkafât tescil-i şer'î icra edildiği halde müdahale edildiği hk. Kandiye Muhafızı el-Hac İbrahim Paşa'nın arzı (Ta. evâsıt-ı Zilhicce 1117/Mart sonu ve Nisan başı 1706).

İbnE 6872 Aynı tekkeye imam, müteveli ve ferrâş tayini hk. Vâkıfın arzı (aynı tarihlidir).

3.2. Bazı defter kayıtları.

BOA'da KK tasnifi defterleri içerisinde ve MM'dekilerde cami, zaviye ve bunların vakıfları hakkında dağınık da olsa hükümler bulunmaktadır. Bunlara birkaç örnek verelim:

a. KK Divan-ı Hümayûn Ahkâm Defterleri'nden.

No. 63, s. 89. Amasra'da Sultan Mehmed Camii tamiri hk. (Ta. 16 Safer 960/1.02.1553). Hariçten gelip Amasra Kalesi'nde oturan 14 hâne mensubundan 6'şar akça alınarak hâsıl olan 84 akçe kaledeki cami hizmetlerine tahsis olunuyormuş (BOA, TD no. 98, s. 571.1. Selim devri).

No. 63, s. 81-82. Bursa'da merhum Yakub Paşa vakfından İnebey Çarşısı'ndaki serhâne hk. (Ta. 14 Safer 960/30.01.1553).

b. KK Divan-ı Hümâyûn Divan Kalemi Defterlerinden

No. 78. s. 55: "Kalenderhane müderrisi Niksârî-zâde Mevlânâ (boş) hüküm ki, hakkında mezîd-i 'inâyet-i husrevânem zuhura getirüb Eyüb'de Sultâniyye Medresesi'ne sene 978 Cemâziyühahir'inin 14. gününde sana 'inayet edüb i'lâmı için südde-i se'âdetim çavuşların-dan.." (14. Cemâziyühahir 978/13.XI.1570).

Bu zât Mehmed Efendi'dir, Eyüb'deki medrese de İsmi-hân Sultan Med-resesi'dir (bk. Cahid Baltacı, XV-XV7. *asırlarda Osmanlı Medrese-leri*, İstanbul 1976, s. 376).

No. 79, s. 157: "İstanbul'dan Lârende'ye varınca yol üzerinde olan kadınlara hüküm ki, mahrûse-i İstanbul'da Kalenderhâne Medresesi müderrisi Mevlânâ (boş) zîdet fezâiluhu gelüb ehl-i 'iyâli Lârende'de mütemekkin olub mahrûse-i mezbûreye getürmek murâd edinüb gelürken yolda ve izde menâzil ve merâhilde kendülerün ve yan-larında olan âdemlerinin tavârlarına ulak dahi etmemek babında hükm-i şerifim taleb etmeğın büyüydüm ki ehl ü 'iyâlinin ve yanlarında hidmet eden âdemlerinin tavârlanna ulak tâ'ifesinden ve gayriden kimesne dahi etmeyüb rencide etdirmeyesiz" (10. Safer 979/4. VII. 1571).

Bu zât Mehmed Baba-zâde Efendi olmalıdır (bk. C. Baltacı, *a.g.e.*, s. 269).

c. MM, Mütekaidin ve Duâgûyân Defterleri'nden.

Bu defterlerde İstanbul ve ona tâbi Dühan ve Kahve Gümrükleri'n-den geliri olanlar kayd olunmaktadır. Bunlar arasında duâgûyân ola-rak bazı tarikat şeyhlerinin veya mensuplarının da adı geçmektedir Örnekler:

No. 2170 (Defter 1112/1113/1701-1702 tarihli), s. 179'da: "taa-miyye-i tekye-i Mustafa Paşa der Küçük Hamam, tekye-i Şeyh Sivâsî, zâviye-i Şeyh İsmâ'il Efendi, tekye-i Sirkeci İsmâ'il Efendi (bk. Klaus Kreiser, "Sirkeci Dede-Ein Istanbuler Denvisch-Kloster", *Münchener Zeitschrift für Balkankunde*, 1/1978, s. 157-179), fukarâ-i zâviye-i Şeyh Hasan Efendi Cihangiri, zâviye-i mevlevîhâne der Gelibolu", s. 180'de: "Şeyh İbrahim Gülşenî Şeyh-i zâviye-i Şeyh Şücâ-i Edirne".

No. 2183 (1129-1130/1717-1718 tarihli), s. 52'de: "Seyyid Mehmed veled-i Şeyh Halil Şeyh-i Mevlevîhâne-i Kasımpaşa", s. 60'da: "Şeyh Osman Şeyh-i Mevlevîhâne-i Galata" (bk. İsmail Ünver, "Galata Mevlevî-hânesi Şeyhleri", *OA.*, XIV/199.4, s. 200-203), s. 71'de: "Şeyh Mustafa Dede b. Şeyh Mehmed Beşiktâşî el-Mevlevî ve Ali Dede b. Şeyh Mehmed Beşiktâşî el-Mevlevî ber-vech-i iştirak", s. 75'te: Ali b. Ömer Efendi müderris-i Kalenderhâne", "Hüseyin b. Ömer Efendi müderris-i Kalenderhâne", s. 85'te: "Hacı derviş Mustafa Kandilî-i Tekye-i Mevlevîhane der Bâb-ı cedîd-i İstanbul", "Şeyh Memed Erdebîlî-zâde".

No. 2213 (1130/1718 tarihli), s. 21'de: "Seyyid Ahmed b. Şeyh Mehmed el-Mevlevî-i Beşiktaş ve Yusuf Dede ibn Şeyh Mehmed".

d. Yıldız Tasnifi Komisyonu Defteri, K. 36, no. 2581'de (22.08.1319/1904): İzmir'de *Hidmet* gazetesini yayımlayan Abdülhalim mahdumu İbrahim Edhem ve Başmuharrir Tefik Nevzat ve İzmir mevlvî şeyhi Nuri Dede'nin ve Tokatî-zâde Şekib'in Bitlis'e sürülmeleri hk. (bk. Abdülbaki GÖLPINARLI, *Mevlânâ'dan sonra Mevlevîlik*, İstanbul 1983, 2. baskı, s. 273).

4. Sosyal çalkalanmalar ile ilgili belgeler.

Suraiya Fâroqhi'den sonra Ahmet Yaşar Ocak da yeni eseri *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15.-17. yüzyıllar)* [İstanbul 1998, Tarih Vakfı Yurt yay.] ile Mühimme ve Mukataa defterlerinin, Sicillerin önemini dikkatlere sundu. Bu hususta evvelce gözden kaçan bir araştırıcıyı da hatırlattı: Mustafa Akdağ (A.Y. Ocak, *a.g.e.*, bk. s. 286). Böylece *Osmanlı Sûfilik Tarihi* kaynakları arasına BOA'da Mühimme'ler, Mukataa defterleri, İstanbul Şeriyeye Sicilleri Arşivi'ndeki Rumeli Sadaret Mahkemesi ve Evkaf-ı Hümâyûn Müfettişliği Sicili de girdi (ayrıntılar için bk. Ocak, *a.g.e.*, s. 355-376).

İlhan Şahin ve Feridun Emecen'in birlikte yayınladıkları // *Bâyezid dönemine ait 906/1501 tarihli Ahkâm Defteri* (İstanbul 1994, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı yay.) de nadir de olsa bu tür defterlerin önemine bir kere daha dikkat çeker (bk. Dizin, sûfî, sûfiler, torlak).

5. Vakfiyeler

Gerek Osmanlı-öncesi, gerekse Osmanlı Devleti dönemine ait Türkiye dahilindeki ve haricindeki arşiv ve kitaplıklarda pek çok vakfiye olduğu anlaşılmaktadır. *Vakıflar Dergisinin* muhtelif sayılarında, *Bellekten*'de, *Tarih Dergisi*'nde, M. Tayyib Gökbilgin'in *Edirne ve Paşa Livâsi*'nda orijinal metinleri ile birlikte yayınlananlar bunlardan Türkiye'dekilere örnektir. Jasna Samic'in "Bibliographie des travaux turcologiques yougoslaves" (*Turcica*, XVI, 1984, s.211-277) adlı makalesinden Sarajevo ve Üsküp'teki şarkiyatçıların vakıfnameler ile ilgili yayınlarını öğreniyoruz (s. 220'de Vanco Boskov, s.231'de Zejnil Fajic, s. 255'te Muhamed A. Mujic). Gerd Winkelhane ve Klaus Schvvarz Berlin'de Devlet Kitaplığı (*Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz*)'ndaki İskender Paşa'nın Kahire'de ve Kanlıca'daki vakıflarına ait bir vakfiye yayınlamışlar, VGM Arşivi'ndeki bir başka vakfiyeden de faydalanmışlardır: *Der osmanische Statthalter İskender Pascha (gest. 1571) und seine Stiftungen in Ägypten und am Bosphorus. Bamberg 1985.*

Klaus Schvvarz ve Gerd Winkelhane'nin bir diğer müşterek eseri de Tarihçi ve Şeyhülislâm Hoca Sadettin Efendi'nin İstanbul, Kastamonu ve Bursa'daki vakıfları ile ilgilidir: *Hoca Sa'deddin, Staatsmann und Gelehrter (gest. 1599), und seine Stiftung aus demjahre 1614*, Bamberg 1986, Klaus SCHWARZ Verlag yay. Kahire'de Vakıf Arşivi'nde Hadım Süleyman Paşa'nın Mısır'daki vakıflarına ait bir belgeyi de Ahmet M. El-Masry neşretmiştir: *Die Bauten von Hadim Sulaiman Pascha (1468-1548) nach seinen Urkunden im Ministerium für Fromme-Stiftungen in Kairo*, Berlin 1991.

Doris Behrens Abuseif in *Egypt's Adjustment to Ottoman Rule Institutions. Waqf and Architecture in Cairo (16th and 17th Centuries)* adlı eserinde de (EJ.BRILL, Leiden 1994) Mısır'daki evkaf belgelerinden faydalanılmıştır (Bu kitap için bk. Mehmet Ali Beyhan, OA., XVIII, s. 262-267).

Bahaeddin Yediyıldız *Institution du waqf au XVIII'e siecle en Turquie* (Ankara 1985, TTK. yay.) adlı eserinde VGM Arşivi'ndeki XVIII. yüzyıla ait vakfiyelerden üç yüzden fazlasından yararlanmış, Hasan Yüksel de *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında vakıfların rolü (1585-1683)* [Sivas 1998] isimli kitabında yine VGM Arşivi'ndeki aynı miktarda vakfiyeden istifade etmiştir.

BOA'da da H. 440-1331/M. 1048-1913 tarihlerine ait ve çoğunluğu İstanbul bölgesine ve 17.-18. yüzyılları ilgilendiren 1301 vakfiyenin bulunduğu beyan olunmaktadır (*BOAKR*, s. 135).

Ankara'da *TKGM* Arşivi'nde de vakfiyeler bulunmaktadır.

Bu eserler arşivlerin vakfiyeler bakımından ne kadar zengin olduklarını kanıtlar.

Sonuç

Yukarıdaki verilerden Osmanlı Sûfilik Tarihi'nin arşiv malzemesinin Türkiye içinde ve dışında, bazan özel, bazan resmî kurumlarda bulunduğu, zenginliği oranında da bunların tam bir envanterinin hazırlanmasının güçlüğü anlaşılmaktadır. Bu zorluklara BOA'daki bir kısım arşiv malzemesinin tasnif aşamasında veya kataloglanma veya dizinlerinin yapılması sürecinde oluşu da eklenebilir.